

ΚΡΙΤΙΚΟΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ: Ψ - ΞΕΝΟΦ. ΑΘ. Ι 11,
ΑΡΙΣΤΟΤ. ΑΠ. 640.39, ΑΡΑΤ. ΦΑΙΝ. 233 - 6

i

Ψ - ΞΕΝΟΦ. Αθηναίων πολιτεία Ι. 11

ὅπου γὰρ ναυτική δύναμις ἐστίν, ἀπὸ χρημάτων
ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεύειν, ἵνα † λαμβάνων
μὲν πράττη † τὰς ἀποφοράς, καὶ ἐλευθέρους ἀφιέναι·

λαμβάνων μὲν πράττη τὰς ἀποφοράς ABCM: λαμβάνωμεν ὡς
πράττει ἀποφοράς Leonclavius, λαβάνω ὡν ἂν πράττη τὰς
ἀποφοράς Bake, λαμβάνω ὡν μὲν πράττη τὰς ἀποφοράς
Kalinka, λαμβάνωμεν ὡν πράττει τὰς ἀποφοράς Schneider

Το ψευδοξενοφώντιο αυτό χωρίο, όπως εκδίδεται από τον G.W. Bowersock¹, φαίνεται ότι “νοσεῖ αθεράπευτα”, ὅσον αφορά την τελική πρόταση ἵνα ... ἀφιέναι. Από την άλλη μεριά, το παραπάνω κριτικό υπόμνημα² δείχνει τις προσπάθειες³ που έγιναν, για να αποκατασταθεί το κείμενο, οι οποίες ἄρχισαν με τον Leonclavius (Johann Löwenklau 1533 - 1593).

Ἔχουμε τη γνώμη ὅτι ο αντιγραφῆς του χαμένου αρχετύπου⁴ των χφφ.⁵ πρέπει να ἔχει αντιγράψει την εν λόγω πραγματεία ἀπὸ πρότυπο γραμ-

1. Βλ. *Pseudo - Xenophon: Constitution of the Athenians*, VII (Scripta minora), (Loeb) London 1971, 480 (=Harvard Studies in Classical Philology [=HSPH] 71, 1967, 48). Πβλ. και D.F. Sutton, *A Concordance to the Anonymou Constitution of Athens*, Chicago 1981, 82. Εξάλλου, ο E. C. Marchant (*Xenophon's Opera omnia*, V [Opuscula], Oxonii 1985 [=1920]) εκδίδει την προβληματική πρόταση ως εξής: ἵνα λαμβάνωμεν <ὡν> πράττη τὰς ἀποφοράς.

2. Σε αυτό το κριτικό υπόμνημα καταλήξαμε, συνθέτοντας τα υπομνήματα των Bowersock (ὅ.π.) και Marchant (ὅ.π.).

3. Παρά την έρευνά μας, δεν εντοπίσαμε άλλες προσπάθειες.

4. Bowersock (Loeb 469 και HSPH, ὅ.π., 44) το συμβολίζει με το Ω.

5. Περιγραφή και αξιολόγησή τους βλ. Bowersock (Loeb 466 - 9 και HSPH, ὅ.π., 39 - 44).

μένο σε μικρογράμματη γραφή και πρέπει να ανέγνωσε εσφαλμένα τις δυο συντομογραφίες της λ. λαμβανομένων. Στο χαμένο αυτό χφ. η λέξη αυτή πρέπει να ήταν γραμμένη ως εξής: λαμβανο + συντομογρ. του μέν + συντομογρ. του -ων¹. Όσον αφορά εξάλλου την παράλειψη του ο της συλλαβής ιο, φρονούμε ότι η εξήγηση δίνεται από την παρατήρηση του Μιονι, ότι δηλ. η εσφαλμένη ανάγνωση ενός γράμματος οδηγούσε και σε άλλες μεταβολές μέσα στην ίδια τη λέξη. Επί πλέον, η συντομογραφία του -ων πρέπει να ήταν γραμμένη στο διάστιχο, πάνω ακριβώς από το -ανο, όπου το ο είναι πιθανό —πέρα από την παραπάνω άποψη του Μιονι— να ήταν δυσδιάκριτο, καθώς αποτελούσε —ενδεχομένως— σύμπλεγμα (=Ligatur) με το ν. Κι έτσι, ο αντιγραφέας θεώρησε ότι πρόκειται για τη λ. λαμβάνων, οπότε έγραψε: λαμβάνων μέν. Κι αφού έγραψε έτσι, είδε² ότι δεν έστεκε πια το άρθρο τῶν, το οποίο έχουμε τη γνώμη ότι υπήρχε στο αρχικό κείμενο.

Συνεπώς, την εν λόγω ημιπερίοδο την αποκαθιστούμε ως ακολούθως:

ὅπου γὰρ ναυτικὴ δύναμις ἐστίν, ἀπὸ χρημάτων ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεύειν, ἵνα <τῶν> λαμβανομένων πράττη τὰς ἀποφοράς, καὶ ἐλευθέρους ἀφιέναι·

Και τη μεταφράζουμε ως εξής:

Γιατί, όπου η πόλη - κράτος³ είναι ναυτική δύναμη, είναι ανάγκη εξαιτίας των χρημάτων να υποτάσσεται αυτή στους σκλάβους, προκειμένου να εισπράττει τους φόρους από όσα αυτοί κερδίζουν (=τῶν λαμβανομένων), κι έτσι (είναι ανάγκη) να τους αφήνει ελεύθερους.

ii

Αριστοτέλους απ. VIII. I. 39 (Rose, σ. 402)⁴

1. Για τις συντομογραφίες αυτές (μέν, -ων) βλ. πρόχειρα ΕΙΡ. Μιονι, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία* (μτφρ. Ν. Παναγιωτάκης), Αθήνα 1977, 117.

2. Βλ. Μιονι, *ό.π.*, 119: "Πρέπει εδώ να σημειώσουμε, για πρώτη και τελευταία φορά, ότι η σφαλερή ανάγνωση μιας συλλαβής ή ενός γράμματος οδηγούσε αναπόφευκτα και σε άλλες μεταβολές μέσα στις ίδιες τις λέξεις ή στις αμέσως πλησιέστερες, γιατί επιθυμία του αντιγραφέα, και όταν ακόμη δεν κατανοούσε το κείμενο, ήταν να γράψει λέξεις που υπήρχαν ή που ήταν δυνατό να υπάρξουν, και όχι λέξεις χωρίς νόημα."

3. Εύκολα μπορεί να αντιληφθεί κανείς ότι εννοείται ως υποκείμενο του *ἐστίν* η λ. πόλις, δεδομένου ότι εδώ ο ανώνυμος ολιγαρχικός μιλάει γενικά για την ελληνική πόλη - κράτος και όχι μόνο για την πόλη - κράτος της Αθήνας: αυτό φαίνεται από τα γραφόμενα στο I.8 (εἴη μὲν οὖν ἂν πόλις οὐκ ἀπὸ τοιούτων δικαιοτήτων ἢ βελτίστη...) και στις υπόλοιπες ημιπεριόδους του I. 11 (ὅπου δ' εἰσὶ πλοῦσιοι δοῦλοι, οὐκέτι ἐνταῦθα λυσिताλεῖ τὸν ἑμὸν δοῦλον σὲ δεδιέναι· ἐν δὲ τῇ Λακεδαιμονίᾳ ὁ ἑμὸς δοῦλος σ' ἐδεδοίκει...).

4 Την αφορμή να ασχοληθούμε με αυτό το θέμα μάς την έδωσε το άρθρο της κ. Α. Κωστοπούλου: «Η Εφύρη στον Θουκυδίδη», *Διωδότη (Φιλολογία)* 31 (2002) 219, σημ. 3.

ἐπὶ Φειδίππου καὶ Ἄντιφου.
 Φειδίππον Τροίην πέρσαντ' ἦδ' Ἄντιφον ἦρω
 γαῖα πατρίς Κώων ἦδ' Ἐφύρα κατέχει.

1 ἦρω] εἴργει Ahrens 2 Κώων (κώων cod., Κώων conj.
 Schneidewin) Bergk: κώμη Stephanus, Κώη Ahrens, κόλποις
 Bergk, κοινῆ Kaibel ἦδ' J γῆ δ' Ahrens, τῆδ' Kaibel
 Ἐφύρα (ἐφύρα cod.) Stephanus: Ἐφύρη Ahrens, Schneidewin
 ἦδ' Ἐφύρα κώμη, γαῖα πατρίς, κατέχει Friedemann

Πρόκειται για το 39ο επιτάφιο επίγραμμα της συλλογῆς¹, η οποία φέρει τον τίτλο Πουῦ ἕκαστος τῶν Ἑλλήνων τέθνηται καὶ τί ἐπιγέγραπται ἐπὶ τῷ τάφῳ, και αποτελεί τμήμα του αριστοτελικού Πέπλου: γι' αυτόν ο Ησύχιος γράφει ὅτι περιέχει ἱστορίαν σύμμικτον.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ το κριτικό υπόμνημα, που συνθέσαμε με τη βοήθεια των εκδόσεων, ἔχει δημιουργηθεῖ πρόβλημα στον δεύτερο στίχο, επειδή ο Stephanus² διόρθωσε τη γραφή κώων του χφ.³ σε κώμη. Φρονούμε ὅτι οι προσπάθειες, για να απομακρυνθεῖ η χασμωδία ἀπὸ τη μέση του στίχου, καταβλήθηκαν χωρὶς λόγο, ἀφού το χωρίο εἶναι «υγιές». Κατὰ τη γνώμη μας, ο ποιητής λέει:

Τον Φειδίππο, που ἐκπύρθησε την Τροία, και τον ἦρω
 Ἄντιφο τους κρατάει θαμμένους αὐτὴ ἐδῶ η Ἐφύρα η οποία
 με αὐτὸν τον τρόπο ἔγινε γῆ και πατρίδα ἀνθρώπων καταγομένων
 ἀπὸ την Κω⁴.

Με την ερμηνεία μας αὐτὴ συμφωνοῦν η νεοελληνικὴ φράση «ὅπου γῆς και πατρίς» και ἓνα μέρος της ἀρχαίας παράδοσης, της σχετικῆς με τα δύο αὐτὰ ἀδέρφια ἀπὸ την Κω, τα οποία πήραν μέρος στον τρωικὸ πόλεμο⁵.

1. Ονομάστηκε Sylloge Florentina ἀπὸ τον F.G.(=W.) Schneidewin («De peplo Aristotelis Stagiritae. Accedunt peplici reliquia», *Philologus* 1 (1846) 24 - 38· πβλ. και V. Rose, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Stuttgartiae 1967 (= 1886) 397 - 403.

2. Henricus Stephanus (Henri E(s)tienne: 1528 - 1598), *Poetarum Graecorum heroici carminis principes*, Parisiis 1566.

3. Rose, ὁ.π., 402: κώων revera cod. Πρόκειται για τον Laurentianus 56, 1 bombyc, saec. XIII f. 20 (Rose, ὁ.π., 397).

4. Ο Schneidewin (ὁ.π., 36), ἀποκαθιστώντας τη λ. Κώων, μολονότι δεν μπόρεσε — κατὰ τα λεγόμενά του (ὁ.π., 1) — να συμβουλευτεῖ το χφ., και κλείνοντας τα σχόλιά του με τα λόγια Nunc aperte obloquitur (Aristoteles) aliis, qui natione Coos post Troiam in Thesprotiam delatos fecerunt, φαίνεται ὅτι δεν κατανοεῖ ορθά το κείμενο που ἀποκατέστησε.

5. Ομ. Β 676 - 680. Διοδ. Σικ. Βιβλ. 5, 54, 1. Σχόλ. Πινδ. Νεμ. 4, 40 (b). Dict. Cret. I 14 (και 17), II 5. Hyg. (*Fabula* 97: ἀναφέρεται μόνον ο Ἄντιφος. *Fabula* 81:

Η παράδοση που φαίνεται να είχε υπόψη του ο επιγραμματοποιός¹ εντάσσεται στα πλαίσια εκείνης την οποία πρέπει να απηχεί ο Στράβωνας, (Γεωγρ. 9, 23): σύμφωνα με κάποιες πηγές του το όνομά της η Θεσσαλία το πήρε ως εξής: *ἀπὸ Ἐφύρας τῆς Θεσπρωτίδος ἀπογόνους Ἄντιφου καὶ Φειδίππου, τῶν Θετταλοῦ τοῦ Ἡρακλέους, ἐπελθόντας ἀπὸ Θετταλοῦ, τοῦ ἑαυτῶν προγόνου, τὴν χώραν ὀνομάσαι*. Με τα λεγόμενα του Στράβωνα σχετίζεται, κατά ένα μέρος, η παράδοση που βρίσκουμε στον Βελλήιο Πατέρκουλο (*Historia Romana* I 1, 1), ότι δηλ. ο Φειδίππος, μετά τα Τρωικά, κατέλαβε την Εφύρα της Θεσπρωτίας (Phidippus Ephyrum in Thesprotia, ενν. occupavit)².

Συνεπώς, το παραπάνω επιτύμβιο επίγραμμα αποτελεί την πρώτη βαθμίδα αυτής της παράδοσης: οι καταγόμενοι από την Κω Φειδίππος και Ἄντιφος κατέλαβαν την Εφύρα της Θεσπρωτίας, η οποία τους σκέπασε μετά τον θάνατό τους κι έγινε έτσι γη και πατρίδα τους. Οι απόγονοί τους πήγαν στη χώρα εκείνη που την ονόμασαν Θεσσαλία από το όνομα του Ηρακλείδη Θεσσαλού ο οποίος ήταν πρόγονός τους, αφού ήταν πατέρας του Ἄντιφου και του Φειδίππου³.

iii

Αράτου Φαινόμενα 233 - 6

Ἔστι δέ τοι καὶ ἔτ' ἄλλο τετυγμένον ἐγγύθι σῆμα
νειόθεν Ἄνδρομέδης· τὸ δ' ἐπὶ τρισὶν ἐστάθηται
Δελτωτὸν πλευρῆσιν, ἰσαιομένησιν ἑοικὸς
ἀμφοτέρης,...

235

234 ἐστάθηται QNODΔHAWPCESLν Λ (*ponderatur*):
ἐστάλματα Μ ἐστήρικται Μῦρ ΚΙΙVU

Οι δύο φιλόλογοι, που εξέδωσαν τελευταία τα Φαινόμενα του Αράτου, μεταφράζουν το παραπάνω χωρίο ως ακολούθως: **There is yet another constellation formed near by beneath Andromeda: The Triangle is measured out on three sides, recognizably isosceles; (Kidd)⁴ ή Il y a encore**

ο Φειδίππος συγκαταλέγεται μεταξύ των μνηστήρων της Ελένης). Ευστ. (*Παρεκβάσεις* 1698: σύμφωνα με κάποιες πηγές του, ο Φειδίππος ήταν ένας από τους δώδεκα ήρωες που μπήκαν μέσα στον δούρειο ἵππο).

1. Ο Τζέτζης (*Scholia ad Hesiodi Opera et Dies*, Gaisford, σ. 15) δεν τον ταυτίζει με τον φιλόσοφο Αριστοτέλη (*Ἀριστοτέλης δ' ὁ φιλόσοφος, μᾶλλον δὲ οἶμαι ὁ τοῦς πέπλους σιγτάξας...*).

2. Παρά την έρεινά μας, στάθηκε αδύνατο να βρούμε το λατινικό κείμενο του Πατέρκουλου, το οποίο είχε υπόψη του ο Schneidewin, όταν έγραφε (6.π.): *occiso ad Troiam Antipho Phidippus Ephyrum in Thesprotia occupavit*.

3. Για τον άλλο κλάδο της παράδοσης, ο οποίος θέλει να εγκαθίστανται τα δύο αδέρφια σε διαφορετικές περιοχές, βλ. Απολλόδ. *Ἐπιτομή Βιβλ. 6, 15* και *6, 15(b)*.

4. D. Kidd, *Aratus: Phaenomena*, Cambridge 1997, 91.

près de lui un autre repère bien établi, audessous d' Andromède: le Delta est tiré au cordeau sur trois côtés, bien reconnaissable par les deux qui sont égaux; (Martin)¹.

Σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα², η γρ. ἐστάθηται είναι η ισχυρότερη από πλευράς χειρόγραφης παράδοσης και έχει υιοθετηθεί, όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, από όλους τους εκδότες. Εμείς όμως βρίσκουμε ότι η λέξη, που αποκαθιστά το νόημα του χωρίου και που πιστεύουμε ότι είναι αυτή που έγραψε ο ίδιος ο Άρατος, κρύβεται πίσω από τη γρ. ἐστάλματα — τη χωρίς νόημα — του χφ. Μ (Marcianus gr. 476 saec. XI)³, που είναι το αρχαιότερο. Όσον αφορά τις άλλες δύο γραφές (ἐστάθηται, ἐστήρικται) πιστεύουμε ότι είναι διορθώσεις του ἐστάλματα.

Κι έτσι φρονούμε ότι η πρωταρχική λέξη είναι το ἐστάλλαται, στο οποίο ο ποιητής σημείωσε ευκρινώς τη μετρική έκταση της δεύτερης συλλαβής⁴. Το αρχέτυπο του χφ. Μ πρέπει να ήταν γραμμένο σε μεγαλογράμματη γραφή και στη λ. ΕΣΤΑΛΛΑΚΤΑΙ τα γράμματα Λ Α πρέπει να ήταν κολημένα μεταξύ τους. Επί πλέον, η οριζόντια γραμμή του Α δεν πρέπει να διακρινόταν κι έκανε τον γραφέα να ιδεί το εν λόγω συμπλεγμα ΛΑ ως Μ. Από την άλλη μεριά το Κ είναι δυνατό να είχε υποστεί κάποια φθορά και να φαινόταν ως Α. Άλλωστε, από μια παρανάγνωση είναι φυσικό να απορρέουν και άλλες⁵.

Η εικασία αυτή μάς βοηθάει να επιφέρουμε και άλλες αλλαγές, ώστε να αποκαταστήσουμε το εν λόγω χωρίο ως ακολούθως:

Ἔστι δέ τοι καὶ ἔτ' ἄλλο τετυγμένον ἐγγύθι σῆμα:
 νεϊόθεν Ἀνδρομέδης τόδ' ἐπὶ τρισὶν ἐστάλλαται
 Δελτωτὸν πλευρῆσιν, ἰσαιομένησιν ἑοικὸς
 ἀμφοτέρης,...

και να το μεταφράσουμε ως εξής:

Όμως υπάρχει βεβαίως εκεί πλησίον και ένας άλλος καλοφτιαγμένος αστερισμός: αυτός δα στάλαξε από την κοιλιά της Ανδρο-

1. J. Martin, *Aratos; Phénomènes*, Tome I, (Budé) Paris 1998, 14.

2. Παραθέτουμε το κρ. υπόμνημα του Martin (ό.π.). Του Kidd (ό.π., 90) το υπόμνημα είναι πιο λιτό: 234 ἐστάθηται ES: ἐστάλματα M: ἐστήρικται Mgr.

3. Βλ. Martin, ό.π., Sigla, σ. CLXXXVI.

4. Χωρίς τη μετρική έκταση, η λέξη δεν θα χωρούσε στον εξάμετρο, δεδομένου ότι έχει το σχήμα — υ — x, βλ. P. Maas, *Greek Metre* (μτφρ. H. Lloyd - Jones), Oxford 1966, 78, § 127, πβλ. Όμ. X 29: ὄν τε κύν' Ὀρίωνος ἐπὶ κλησὶν καλέουσι.

5. Βλ. Mioni, ό.π.

μέδας ως τρίπλευρο με το σχήμα του δέλτα, διότι μοιάζει με το δέλτα (ενν. τῷ δέλτα) εξαιτίας των δύο ίσων πλευρών του.

Η αποκατάσταση του ἐστάλλακται επέφερε, όπως ήταν επόμενο, και τη νοηματική αποκατάσταση του χωρίου: κατέστη πλέον σαφές ότι στο κείμενο, από το νειόθεν και κάτω, δίνονται τα συγκεκριμένα στοιχεία που αποσαφηνίζουν το τετυγμένον. Επί πλέον, το νειόθεν κρατάει τη σημασία του, εκ βάθους ή από την κοιλιά, και δεν χρειάζεται να αποδοθεί με το αυθαίρετο κάτω από των Kidd και Martin (beneath - audessous d' αντίστοιχα). Και η φρ. τὸ δ' αποκαθίσταται ως τόδ' που αναφέρεται στο σῆμα. Συνάμα η λ. Δελτωτόν δεν είναι υποκείμενο στο ἐστάλλακται, αλλά επιρρηματικό κατηγορούμενο του υποκειμένου τόδ' και δηλώνει τρόπο.

Συνεπώς, το νόημα του χωρίου είναι το εξής: ο αστερισμός του Δελτωτού σχηματίστηκε από τις σταλαματιές αίματος, που έπεσαν από την κοιλιά της Ανδρομέδας κατά την εμμηνόρροιά της. Κι αυτό, γιατί για τον ποιητή δεν έπαψε η Ανδρομέδα να είναι γυναίκα, μολονότι έγινε αστερισμός¹ στον στίχο 202 δηλώνει: δεσμά δέ οἱ κεῖται καὶ ἐν οὐρανῷ. Πράγματι, αν συμβουλευθεί κανείς οποιονδήποτε χάρτη του έναστρου ουρανού, θα διαπιστώσει ότι το Δελτωτό βρίσκεται κάτω από την κυρτή πλευρά του αστερισμού της Ανδρομέδας και ότι πάνω από την κοίλη πλευρά της βρίσκεται το Νεφελοειδές που θεωρείται ότι είναι τα δεσμά της².

Zusammenfassung

- i. Ps. - Xen. *Ath* I. 11: ἵνα † λαμβάνων μὲν πράττη † τὰς ἀποφοράς. Der Satz ist — unserer Meinung nach — wiederherzustellen folgenderweise: ἵνα <τῶν> λαμβανομένων πράττη τὰς ἀποφοράς. Der Fehler liegt daran, daß der Abschreiber des Urbilds der Handschriften folgendes mißverstand: λαμβανο + Ligatur von μὲν + Ligatur von — ων.
- ii. Arist. *Fr.* VIII. L. 640,39 (Rose 402): γαῖα πατρὶς Κῶων ἤδ' Ἐφύρα κατέχει. Stephanus hat das Wort Κῶων zu κώμη falsch korrigiert. Der Text hier braucht keine Korrektion, weil der Sinn klar ist: "Phidippum... und den Helden Antiphum verdeckt diese Ephyra,

1. Για τον καταστερισμό της Ανδρομέδας βλ. Ἐρατοσθένης *Καταστερισμοί* 17 (C. Robert, *Eratosthenis Catasterismorum Reliquiae*, Borolini 1963 [=1878] 118).

2. Τις αρχαίες μαρτυρίες για τον μύθο της Ανδρομέδας βλ. P. Grimal, *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας* (μτφρ. Β. Ἄτσαλος), Θεσσαλονίκη 1991, 88.

welche Erde und Vaterland der stammenden aus Kos wurde". Außerdem, das, was hier Aristoteles schreibt, ist die erste Stufe der Tradition, die wir bei Srtabo *Geogr.* 9, 23 lesen.

- iii. Arat. *Phaen.* 234: *νειόθεν Ἀνδρομέδης τὸ δ' ἐπὶ τρισὶν ἐστάθηται.* Unserer Meinung nach, das rechte Wort hier ist *ἐστάλλακται*. Der Fehler fand folgenderweise statt: die falsche *lectio ἐστάματα* (cod. M) entstand folgendermaßen: ΕΣΤΑΛΛΑΚΤΑΙ — ΕΣΤΑΛΜΚΤΑΙ — ἐστάματα.

